

Станіслав Бондар

БОНДАР Станіслав Васильович — кандидат філософських наук, докторант відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — релігійно-філософська думка України XI — XV сторіч.

ДО ПИТАННЯ ПРО МАКРОКОСМІЧНУ Й МІКРОКОСМІЧНУ ЕСХАТОЛОГІЮ КИРИЛА ТУРОВСЬКОГО

Кирило (помер до 1182 р.) — єпископ Туровський, видатний церковний діяч, богослов і письменник, творчість якого постала одним із найвищих досягнень вітчизняної літератури XII ст., був одним із найвідоміших письменників Русі. Бездоганний християнський спосіб життя, блискуча літературно-поетична майстерність, досконале знання святоотецької, богословської й літературної традиції, публіцистичний жар його повістей, притч, сказань, слів, повчань, молитов, принесли мислителю належну, міцну й тривалу славу.

Твори Кирила Туровського було вперше видано К. Калайдовичем 1821 р. Сьогодні опубліковано практично всю писемну спадщину цього сотворителя, але його релігійно-філософські погляди нині майже не досліджені. Особливо це стосується історіософських уявлень письменника, складовою частиною яких є розуміння ним кінцевої долі світі й також кінцевої долі людини. Які джерела формували світогляд мислителя? Безсумнівно, що визначальним і провідним джерелом усієї богословської творчості єпископа виступало Святе Письмо. Він добре знав твори Іонна Златоустого, Василя Великого, Григорія Назіанзіна, Єпіфанія Кіпрського, Феофілакта Болгарського та багатьох інших християнських письменників.

Зрозуміло, що в короткій статті неможливо розкрити все багатство історіософських побудов К. Туровського (воно заслуговує на окреме монографічне дослідження), тому далі зосередимо увагу на лише на певних есхатологічних ідеях, які відкрито чи прикровенно наявні у багатьох атрибутованих йому творах, кількість яких сягає сімдесяти. Оскільки християнське вчення про всесвітній історичний процес і кінець світу, перш за все, ґрунтуються на описаній у Книзі Буття картині Творення Богом Світу та на тлумаченнях цього сюжету християнськими богословами, почнемо аналіз із цієї початкової темпоральної точки буття космосу, природи й людини. Вона являє собою абсолютний початок, є стартом усякої тривалості, творення часу. Усе, що далі розвивається в часі, є замислом Божим, результатом волі Божої, Його цілепокладанням. В есхатологічній перспективі Божий план здійснюється за чітким послідовним порядком: передбачення → покликання → оправдання → прославляння (Рим. 8, 28 — 30). Ця схема визначає розуміння християнської священної історії та дозволяє виокремити базові принципи християнської філософії історії. Серед таких можна назвати такі наріжні принципи: єдності, послідовності, моністичності, провіденціальності, телеологічності, лінеарності, інваріантності, христоцентричності, антропокосмічності, сотеріологічності, есхатологічності, апокаліптичності, трансцендентальності й, одночасно, трансцендентності, історичності й, разом із тим, понадісторичності священної історії. Усі вони явно або ж імпліцитно визначили історіософські уявлення християнських філософів, належне місце серед яких посідає К. Туровський.

Один із своїх творів “Неделя 18. Слово о человеце и о небесных силах, чего ради создан бысть человек на земли” письменник розпочинає констатацією того, що таїну створення світу й людини повідано не багатьом, а більшості вона взагалі не відома. Але, як каже Кирило-філософ: не тому створені були люди, щоб їли, пили й удягалися, а щоби догодити Богові й майбутні блага набути. Не дослідивши Божественних писань, людина здатна заблукати на шляху істинному та не домислити того, як її ушанував Бог. Він творить людину в утробі материнській і душу вкладає, щоби знову звідти вивести. Бог створив небо й землю, пори року, Сонце, Місяць і зірки, річки, моря й джерела, птахів, риб, дерева, плоди й траву, дав ангелів-хранителів, щоби оберігати. Усе це створивши, Бог царем нас поставив.

Далі К. Туровський переводить своє повчання з космологічно-онтологічного в антропологічно-сотеріологічний план, нагадує про час перебування перших людей у раю. Людина не знає, від якого царства й радощів її було відлучено через “леность”, які очікують її муки. Знання цього змусило би її безнастанно плакати й молитися Богові. Через підступ диявола людина відчужена від “верного царства” й відійшла від Бога. Мислитель резюмує: “Лутче бы изволил не родитися, ниже в таком студе быти” [1, с.379 — 380]. Підкреслюючи ту велетенську втрату, що зазнало людство, автор із розпачем зазначає, що один день при світлі Царства Божого, ліпше тисячі літ віку цього.

Людинолюбець — Бог перед створенням світу з небуття, спершу задумав створити небесні сили, які складаються з 12 чинів, що слугують Богові. Одні з них для нагляду та охорони душ людських створені, інші для допомоги, а інші для покарань. Найстарший з ангелів “Сотонаил” позаздрив Божій славі й замислив поставити престол свій над зірками, стати подібним Вишньому. Бог убачив ці помисли й передав старійшинство ангелу Михаїлу, який скинув Сатану та його сили. Згодом, зібравши всі небесні сили, Михаїл попередив тих у неприпустимості відступництва. По цьому знову помислив Бог “создати вторую тварь в мале велику, еже есть человека созда втараго, аггела на земли и поклонника: на се бо создан бысть всяк человек иже душею славит Бога, а телом поклоняется Ему” [1, с.381].

Далі у тексті йдеться про те, що ангели оспівують Бога на небесах, а люди на землі. Усі функції (“дела”) в ангелів і людей різні, молитва — єдина спільна їх функція. Тіло — це атрибут людини, а душа — “подобие аггельское”. Вона невидима, безплотна й невідчутна на дотик, наповнює собою усі людські органи й світліша за сонце. Це стосується душі, що надається людині, але не того, що людину покидає. У повній відповідності до книги Буття автор оповідає про гріхопадіння перших людей, зваблених сатаною-дияволом, про вигнання засуджених на смерть, на печаль, тяжку працю, вигнання Адама і Єви з раю, котрі у такому статусі народили дітей, які у свою чергу заповнили увесь світ.

Таким чином, почасти спираючись на біблійні, почасти на апокрифічні джерела, К. Туровський зображує початковий етап існування природи й людства та указує на головні чинники подальшого розвитку світового історичного процесу. Тому, утримуючи в пам’яті проілюстровану вище канву подій твору мислителя та, залучаючи текст Святого Письма, проаналізуємо цей найперший креативний акт. Отже, передусім, Бог є началом усього, космічно-онтологічним, первинним, незаперечним, незабгненним фактором, що не має ані походження, ані становлення. Бог створив усе суще й, відповідно, історія людства є результатом особистої волі Божої, Його мудрого задуму. Що стосується першої людини, то Творець благословив її, дарував найвищий статус в ієрархії живих істот, призначив владарювати над тваринним світом (Бут. 1, 26) й, водночас, обмежив свободу людини (Бут. 2, 17). Саме тут сформувався концентрований зародок подальших колізій світової історії. Людина не витримала випробування свободою. Адам виявляє непослух. В результаті Бог прокляв змія (Бут. 3, 14), а чоловіка й жінку покарав суворим звіщенням, сенс якого розкривається лише в есхатологічній перспективі (Бут. 3, 15 — 19).

Яку роль грають у всесвітній історії ангели? Ангели — “духи служебні, що їх посилають на службу для тих, хто має спасіння впадкувати” (Євр. 1, 14). Вони царедворці й слуги, святі, сини Божі (Йов. 4, 18; Йов. 5, 1; Пс. 88, 6; 28, 1), небесне воїнство (3 Цар. 22, 19; Неем. 9, 6), виконують веління Божі й управляють світом (Пс. 102, 20), установлюють зв’язок між небом і землею (Бут. 28, 12). Ангели охороняють людей (Пс. 90, 11; Втор. 3, 49 і далі) та відають долею народів. Кожен народ має свого окремого ангела, котрий служить його хранителем (Дан. 10, 13 — 21).

Таким чином, ангели беруть діяльну участь у світовому історичному процесі, вони є його владним чинником. Історія ангельського чину була позначена фатальною подією: на одній з фаз власної історії вони поділились на дві антагоністичні сили. Сатана став проти Бога. З одного боку згуртувалися добрі ангели, з іншого — Сатана й біси (Зах. 3, 1 і далі).

У новозавітних текстах ангели продовжують виконувати щодо людей те саме служіння, котре притаманне було їм у Старому Завіті, але наділяються новими функціями: виконавців дня

останнього Суду (вилучають злих з-поміж праведних), хоча вони не знають, коли настане цей день (Мт. 13, 39, 49). Ангели будуть супроводжувати Сина Людського в день Його другого пришествя (Мт. 25, 31), збирати вибраних (Мт. 24, 31), усувати тих, хто чинить беззаконня та карати їх (Мт. 13, 41 — 43), допомагати Христу у справі спасіння (Євр. 1, 14), нести душі праведних до раю (Лк. 16, 22). Як охоронці Церкви, ангели, під водійством Архістратига Михаїла продовжують брань, що триває від початку часів, проти Сатани (Об. 12, 1 — 9).

Окрім світу, ангельського у вселенському розгортанні історії, бере участь світ злих духів. У Святому Письмі, а особливо в апокрифічній літературі, яка, безсумнівно, була відома К. Туровському, йдеться про те, що останній чин ангельський, під проводом Сатанаїла, згрішив на четвертий день по створенню світу, опісля чого ці ангели були звергнуті з раю. Одні з них упали у пекло, інші затримались у повітрі, а решта залишилася на землі. Невидима, потаємна, але чинна й така, що реалізує власну злу волю через інших істот сила — Сатана є прямим противником Бога, Його задуму. Сатана грає важливу роль від часу створення людини, він ворог людської природи, спокусник (Бут. 3, 13; Рим. 7, 11). Це диявол “душолюб споконвіку”, “неправдомовець” (Ів. 8, 44), він Змій (Мудр. 2, 24). Антихрист діє на землі, а за його справами ховається Сатана (2 Фес. 2, 7 і далі). Він чинить в історії за посередництвом людських сил, змушує їх протистояти замислу Божого Провидіння. Під ім’ям диявола також розуміють духів, що згрішили, духів злоби, духів бісівських. Людство, яке подолав його головний противник на самому початку людської історії, передбачає, що воно восторжествує над смертельним ворогом (Бут. 3, 14 — 15). Перемога людиною Сатани, що має “державу смерті”, є головною історичною місією Христа (Євр. 2, 14). Христос покликаний замінити Царством Отця небесного царство Сатани (1 Кор. 15, 24 — 28; Кол. 1, 13 і далі).

Воскресіння Христове утвердило поразку Сатани, але космічна боротьба завершиться лише в “кінці історії спасіння”, в “день Господень”, коли Син “передасть царство Богові й Отцеві, коли Він зруйнує всякий уряд, і владу всяку та силу. Бо належить Йому царювати, аж доки Він “не покладе всіх Своїх ворогів під ногами Своїми!” (1 Кор. 15, 24 — 26).

Трагізм буття християнина в історії особистого життя (онтогенез) і в історії людського роду (філогенез) полягає у виборі між Богом і Сатаною, між Христом і Веліялом (2 Кор. 6, 15), між істиною і злом (1 Ів. 5, 18). Життя кожного індивіда й кожної спільноти від початку всього сущого (Об. 12, 9) й до завершення історії свого спасіння, протікає виключно у формі непримиренного єдинокорства двох світів, де перемогою є виряткування людства. Ця боротьба в есхатологічній перспективі завершиться остаточною перемогою Агнця й Церкви (Об. 18 — 22), а Сатана загине (Об. 20, 10 — 14).

Опісля такого украй необхідного екскурсу в християнську ангелологію й демонологію, христологію й антропологію повернемо до тексту К. Туровського. Він продовжує, що Бог звелів Адамові та його роду не мати інших богів, окрім Нього. Мислитель далі торкається центрального й надзвичайно смисложиттєвого для кожної людини питання про тривалість власного життя, про тривалість буття світу, про буття чи небуття опісля кінця світу. У наступному фрагменті, що його буде процитовано, К. Туровський лише один раз удається до надто поширених у біблійній та євангельській часи символічних нумерологічних обрахунків. Бог “устави же рок житию человека на земли седьм тысяч лет, еже есть, что их соберут в ту 7000 лет по закону Божию живущих, то теми исполнит чин аггельский, спадший с небеси” [1, с.381].

Для осягнення цього перенасиченого потаємними смислами й езотеричними нюансами вчення про хронологічні межі історії, яке мислитель позначив лише у формі ескізу, повинно ще раз звернутися до Святого Письма й Святого Передання. Власне, Святе Письмо задавало визначений курс напружених пошуків настання терміну есхатологічного майбуття. У Старому Завіті вміщено декілька пророчих свідоцтв (Пс. 71, 8 — 12; Бут. 10; Іс. 40, 10 — 11; Єз. 34, 23; Йоїл. 2, 23; Іс. 52, 1, 60), де йдеться про майбутній стан світу. Особливо насиченою есхатологічними видіннями була Книга Єноха. Однак Святе Письмо приховувало секретний ключ до брами, за якою крилася перспектива антропотеодицеї та хоронилось майбутнє світової історії. Водночас воно містило й прямі указівки щодо терміну звершення повноти часів,

відведених Провидінням Божим для існування світу. Ось ці ключі: “Бо в очах Твоїх тисяча літ — немов день той вчорашній, який проминув, як сторожа нічна...” (Пс. 89, 1 — 4); “Насамперед знайте оце, що в останні дні придуть із насмішками глузії, що ходитимуть за своїми пожадливістями, та й скажуть: “Де обітниця Його приходу? Бо від того часу, як позасинали наші батьки, усе залишається так від початку творіння”. Бо сховане від тих, хто хоче цього, що небо було напочатку, а земля із води та водою складена словом Божим, тому тодішній світ, водою потоплений загинув. А теперішні небо і земля заховані тим самим словом, і зберігаються для огню на день суду й загибелі безбожних людей. Нехай же одне не буде заховано від вас, улюблені, що в Господа один день — немов тисяча років, а тисяча років — немов один день!” (2 Петр. 3, 3 — 8).

Існував недозвіл та застереження щодо часу здійснення цитованих вище пророцтв. Про це сказав К. Туровський на початку свого твору. Час приходу Дня Господнього був сокровенням. Одкровення повинно було розуміти не в смислі безпосередньої близькості цього історичного моменту, а переважно в плані реальної, але віддаленої історичної перспективи. “А про часи та пори, брати, не потрібно писати до вас, бо сами ви докладно те знаєте, що прийде день Господній так, як злодій вночі” (1 Сол. 5, 1 — 2).

Сьогодні, мабуть, неможливо зафіксувати достеменно, коли есхатологічні образи, пов’язані з виповненням семи тисяч років, трансформувались у надзвичайно інтелектуально-емоційне, красиве й витончене за своєю сакральною глибиною та гносеологічним змістом вчення про день восьмий. Ось як виглядає історія у цифровому вигляді, у дзеркальній відповідності днів творення світу й віків його існування: 1) неділя (1-й день світу); 2) понеділок (2-й день); 3) вівторок (3-й день); 4) середа (4-й день); 5) четвер (5-й день); 6) п’ятниця (6-й день); 7) субота (7-й, останній день світу), 8) неділя (одночасно перший і восьмий день). 1) неділя (перша тис. років), 2) понеділок (друга тис. років), 3) вівторок (третя тис. років), 4) середа (четверта тис. років), 5) четвер (п’ята тис. років), 6) п’ятниця (шоста тис. років), 7) субота (сьома тис. років, останній вік світу), 8) (восьма тис. років, метаісторичний світ).

На вербальному рівні суть концепції восьмого дня не можна роз’яснити ліпше, ніж пояснили її самі видатні християнські мислителі: “Як перше творіння починається днем недільним (а се видно з того, що сьомий від нього день виявляється суботою, тому, що він є днем упокоєння від трудів), так і друге творіння починалось знову тим же днем; тому, що він є перший у числі подальших за ним, і восьмий у числі передуючих йому — день з високих високий, із дивних дивний; бо веде до горнього стану” [2, с.117]. “Восьмим пророче слово називає наш майбутній стан. Оскільки сьогоднішнє життя обертається в семи днях тижня; час, розпочинаючись першим днем седмиці й, закінчуючись сьомим, знову повертається до першого дня, і таким чином доходить до сьомого; то вік, котрий поза семиденного числа, слово Боже назвало восьмим” [3, с.36]. “Так ось, говорять про сім віків цього світу, тобто, від створення неба й землі до спільного як кінця [буття] людей, так й воскресіння. Бо є, з одного боку, особистий кінець, смерть кожного; з іншого боку, є й спільний, й остаточний кінець, коли буде спільне воскресіння людей. Восьмий же вік — майбутній вік. Говорять же й про віки віків, оскільки й сім віків теперішнього світу обіймають багато віків, тобто, життів людських, і про вік один, котрий уміщає в собі всі віки; й віком віку називається теперішній вік і майбутній; вічне ж життя й вічна кара показують безкінечність майбутнього віку. Бо й час опісля воскресіння не буде обчислюватися днями й ночами. Навпаки, буде один невичірний день, бо Сонце правди світло сяяти праведним; для грішників — буде глибока й нескінченна ніч” [4, с.115 — 116]. За ученням Григорія Ниського, який виявляв особливу увагу до есхатологічних проблем, день восьмий названий не першим, а саме єдиним днем, бо за самою своєю назвою він має спорідненість із віком, як такий, що володіє ознакою “поодинокості та несполученості з чимось іншим”. Цей перший день найменовано єдиним (μία) із метою піднести людську думку до майбутнього життя тому, що “за нашим ученням знаний і той невичірній, не маючий спадкоємства і такий, що не припиняється день, котрий у псалмоспівця названий восьмим (ὄγδον), оскільки він перебуває поза седмичним часом”. Наступний вік — “восьмий день”, настільки відрізнятиметься від теперішнього життя, наскільки відрізняється перший день

світобуття від наступних. Розпочнеться він “під час очікуваної з’яви Господа з небес або “у день Його Одкровення”. Життя майбутнє не матиме жодного виміру. Тоді буде лише один восьмий день. Коли припиниться цей час, скороминущий та швидкоздійснюваний його плін, — тоді наступить майбутній вік. Його початок має назву — “восьмий день”, день світового буття, що складається з великого одного дня (Йоїл. 2, 4), тому, що цей день освітлюватиме не чуттєве, матеріальне сонце, а Світло істинне, Сонце Правди, Котре у пророцтві називається Сходом (Зах. 6, 12) тому, що ніколи не заходить на Заході. Розпочнеться “восьмий день” Другим Пришестям Христа на землю. Як у кінці Ветхого Завіту, з’явився перший раз Син Божий у світ, щоби започаткувати Новий Завіт, так “наприкінці віків”, при кінці (ἐπιτέλει) теперішнього світу з’явиться Христос у другий раз, щоби відкрити Своєю з’явою “великий день прийдешнього віку” [5, с.79 — 80].

Таким чином, як бачимо, епоха “восьмого дня”, вступ світової історії у восьме тисячоліття є останньою космічно-історичною точкою розвитку світу. У багатьох давньоруських текстах представлено вчення про восьмий день, тому можна думати, що ті, хто слухав К. Туровського або читав його твори, в тій чи іншій мірі, розуміли щонайменші нюанси хронологічно-темпорального аспекту християнської есхатології.

В іншому своєму тексті мислитель більш докладно говорить про есхатологічно-апокаліптичне майбуття. Він пише про те, що парусія вже наближається. Тут, враховуючи статус й актуальний стан християнства у світі та його становище в Русі, автор не міг оминати знамень, що супроводжують наближення остаточної фази історії, він проникливо відчуває її крещендо. У провісницькій тональності, витриманій вінфернальних тонах, автор розгортає страхітливую картину грядущих близьких катастроф, котрі є, певно, квінтесенцією його всеосяжної есхатологічної свідомості. Провісник зображує: за пророцтвом Христа, підніметься народ на народ, царство на царство, країна на країну, цар на царя, князь на князя, єпископ на єпископа, чернець на ченця й брат на брата. Відбудуться голоднечі й землетруси, розпочнуться хвороби. По цьому змеркнуть сонце й місяць, небеса згорнуть у сувій й з’являться небесні сили. По тому “судия Божий приидет судити всему миру, скончавьшу бо ти ся уроку жития и оставшим же ся ся трем летом седмыя тысящи; будет в та три лета царьство антихристово. По скончании же триех лет царьства его послет Господь Михаила и Гавриила, и вострубят в рога овня, и в мгновении ока воскреснут. Мертвии же праведницы по добродетели их прежде воскреснут, последи же грешницы омрачени по злым их делом, по сем огонь неугасимый потечет от востока и до запада, поядая горы и камение и древа, и море иссушая; твердь же яко бересто свергнется и вся видимая сушня вещи развеет; человек вся от ярости огненныя яко воск растает и згорит вся земля, и сковозе тый огонь подобает идти всякому человеческому роду, и не будет где укрыти его, но будет болезнь и скорбь паче же грешным непокаявшимся и не единою же скорби имевши о души своей, но точию в покои мнозе, в пици и в питии, но во блуде и в прелюбодеянии и в прочих инех согрешениих, да тем явится им яру беду отмщения носящи, не явит бо ся им яко трием отроком хлад: явится праведным хлад, а не огонь — всех же суть нецыи мало имуще согрешений не исправленна яко человецы, понеже есть Бог един без греха, Иже плоть взя нашего спасения, да сий огонь искусивый очистит я, и просветятся телеса Его яко солнце; праведным же дает хлад, а грешным — опаление и омрачение. Прошедшим же им огненую реку ону, огненная же река си по Божию велению послуживьша, отшедша к западу и учинится во озеро огненное на мучение грешным. И по сем будет земля разна, якоже бе искони, и бела паче снега, и паки из нея трава и цветы мнози различнии и древа не яко видимая суще, но высотою и величеством невозможно изглаголати усты человеческими, понеже суть духовна о Христе Иусе о Господе нашем” [6, с.387 — 388].

Це найбільш промовистий фрагмент із творів Туровського, який рельєфно унаочнює його макрокосмічну й мікрокосмічну есхатологію — холистичний фінал всесвіту.

У своїх есхатологічних пророцтвах К. Туровський передусім спрямовує увагу на людину, адже попри свій найвищий статус, вона схильна абсолютизувати власні плотські інтереси, поставляти їх у центр космосу, хоча єдиною вселенською детермінантою є Бог. Його есхатологія недвозначно зображується такою, що перебуває у стані здійснення. Вона ще не

реалізована, хоча певна її частина вже почалася й відбулася. Вона — особиста, індивідуальна есхатологія, яка щохвилино, щогодинно, щоденно без упину коїться в житті кожного широкого християнина: “Яко Бог всесилен, изнемогшую грехми душу мою и сердце злыми запустении, доброплодносно сотвори, да духом сокрушенным молитву Тебе принесу!”

От пелен врагом в плен веден бых, и бесовским запален огнем, безаконием кипя, всяк грех совершаю, нимало не боли покаянием, и с погибаю величался. Христе мой, спаси мя, отчаянного!

Во юности безаконие возрасте и нечистыя похоти, и во старости стыдныя дела, и чрезестественныя грехи, и доселе не остах скверны, диаволом лстим. И отныне, Господи, каюся; избави мя вечныя муки!

Слава.

Век мой скончается, а страшный престол готовится, и судий ждет, претя ми огнем и мукою и пламенем негасимым. Слез тучю подаждь ми и угаси его силу, Хотяй спастися всем человеком!

И ныне.

Мати Божия пречистая, стено християном! Избави люди своя, обычно вопиющия! Противящияся врагом гордым, и мыслем да вопием ти: Радуйся, обрадованная!” [7, с.313 — 314].

До дна просякнуто есхатологією суспільно-родове буття людства. Уже не на індивідуальному, а на загальносуспільному рівні воно, як сукупний цілісний суспільний організм, як інструмент і мета Божого замислу, Його домобудівництва, досягло межі, втратило сенс існування, вичерпало ліміт Божого терпіння й довіри. Людське плем'я переживає тотальну (соціально-політичну, економічну, управлінську, духовно-культурну й екологічну) кризу, яка чинна у загальнолюдському вселенському масштабі. Натомість, змога повернути даровані Богом життя, свободу, Христа, Благодать, можливість співучасті в спасінні ще остаточно не втрачена: “Ныне же подвигу есть время и тръпению потреба, да за Христа пострадавшего за ны потрудимся и приимем в день он обещанна нам от Него блага! И еще бо мало и Той Сам приидет в силе Божий и в славе святых аггел и въздаст комуждо по делом его” [8, с.376].

Мислитель вчить: оскільки Месія вже прийшов у плоті й поклав початок очікуваному Царству Божому, жоден християнин не повинен відкладати останні дні або часи на віддалений період, що відстоїть від часу Нового Завіту на сотні чи тисячі років. Іншими словами, із часу приходу Христа та Нового Завіту поступальний розвиток старого, такого, що сягнув апогею порядку речей переходить у нову, досі невідому якість. Від цього часу історія людства досягла рубежу існування, чергової критичної точки. Різдво, смерть і Воскресіння Христа стало центральною космічною подією світової історії. Відбулась радикальна зміна плину історії. Її розв'язка блискавично наблизилась, вона здатна статися у будь-яку мить. “Тож пильнуйте, бо не знаете ні дня, ні години, коли прийде Син Людський!” (Мт. 25, 8). Зокрема, в апостольських посланнях, певно, йдеться про “останні дні” (Євр. 1, 2), про те, що Христос “з’явився один раз на схилі віків” (Євр. 9, 26), Христос “був з’явлений вам за останнього часу” (1 Петр. 1, 20), “за нашого часу кінець віку прийшов” (1 Кор. 10, 11), “Діти, — остання година! А що чули були, що антихрист іде, — а тепер з’явилося багато антихристів, — з цього ми пізнаємо, що остання година настала!” (1 Ів. 2, 18).

Саме про “останні часи” (ἐσχάτη ὥρα ἐστίν), про “спокусу” (κανδαθήσονται) (Мт. 24, 10), “відступлення” (ἡ ἀποστασία) (2 Фес. 2, 3) за апостольським ученням, говорить К. Туровський. Він цитує Христа: “Ведете, — рече, — яко по ошьствии Моемь внидутъ в вы вълци тяжьци, стада не щадяще Христова, истъргати ученикы вьслед себе. И пакы к Тимофею о вас же глаголетъ: Яко в последняя времена отступятъ неции от веры Христовы научениемъ демоньском и духом не приязниномъ, лъжесловесници, лицемери, их же конецъ пагуба” [9, с.369].

Мислитель підкреслює не лише ті знамення, що мали місце у фазі Закону, він наголошує на актуальних і потенційних знаменнях, що відбулися й відбудуться у межах чинного Нового Завіту, Суду Божого — це війни, катаклізми, голод, епідемії, непокора Богові, активізація

демонічних сил, облудні лжевчення тощо. Природні й соціальні катаклізми демонструють прагнення Бога навчити праведному життю й смиренню упале людське єство, що зотліває в гордині й заколоті. Жодні людські влади не спроможні покласти кінець руйнівним всесвітнім подіям. Єдиний засіб гармонізувати міждержавні й суспільні відносини, вирятувати людність — дотримання настанов Божих, спокута моральних і духовних злодіянь. Усі есхатологічні знамення, що іманентні людській історії від акту гріхопадіння й до часу, коли мислитель писав свої твори, є неспростовним, наочним доказом зіпсованості й гріховності людського роду. Ці соціально-політичні й культурно-духовні аномальні феномени є наслідком аномальної природи гріховності, втрати людиною статусу ангелоподібності, богоподібності, результат боговідступництва. Людство спотворило те творіння, котре за словами його Творця визначалось як “добре”. Первородний гріх, що був явищем одиничним й особливим, трансформувалося в явище загальне, у стійкий та закономірний зв’язок неприродних явищ й умонастроїв. Усі ці трагічні факти прикликані спонукувати християн до екстатичного очікування повернення Христа у славі, котре лише єдине остаточно покладе край тотальному злу, що заповонило світ.

Необхідно відзначити, що на відміну від чисельних давньоруських пам’яток, де наявні досить повні й докладні концепти теодиційного християнського учення, у мислителя практично відсутні аргументи щодо виправдання Бога за наявність зла. Швидше за все це спричинено глибоко спіритуальною релігійною переконаністю автора, котрий не мав жодних сумнівів відносно телеологічного й провіденціального характеру священної історії й не вважав за потрібне спростовувати сумніви щодо визначеного Богом премудрісного й належного порядку речей, який видавався йому абсолютно справедливим.

Повчальний, педагогічний, духовно-виховний аспект та сотеріологічний, гуманний сенс теології історії особливо акцентується в усьому масиві текстів К. Туровського. За християнською гомілетичною традицією, він усвідомлено приділяє особливу й конкретну увагу власне есхатологічній компоненті у творах, присвячених святкуванню П’ятидесятниці (гр. *πεντηκόστη*) — церковного свята, установленого в пам’ять того, що по п’ятдесяти днях від Святої Пасхи Дух Святий зійшов на апостолів. Тиждень Святої Пентикостії надзвичайно насичений символічно-прообразним змістом, але зауважимо лише те, що за Святим Письмом час великої скорботи, “якої не було з першопочину світу аж досі” тривав, триває й триватиме від часу П’ятидесятниці до парусії (Мт. 24, 21; Мр. 13, 19). Однак ця тимчасова втрата буде незмірно компенсована (Мт. 16, 25), а дочасна поразка обернеться на “царювання з Христом тисячу років” (Об. 20, 4). Есхатологічний вилив Святого Духа, став завершальним актом ветхозавітних теофаній, знаменням уселенського покликання Церкви. П’ятидесятницею сповнилися Божі обітовання — в останні часи Дух має бути дарований усім (Єз. 36, 27). П’ятидесятниця — увінчання Пасхи Христової (Дії. 2, 23 — 33), її повнота. Духа даровано для свідoctва “аж до останнього краю землі” (Дії. 1, 8). Диво глосолалії, свідчить, що духовна місія першої общини простягнулося на всі народи (Дії. 2, 5, 11), християнство набуває якості універсального віровчення. Унікальність П’ятидесятниці полягає також у тому, що Дух Святий злинув на всіх, хто слухав апостола Петра. “А обрізані віруючі, що з Петром прибули, здивувалися дивом, що дар Духа Святого пролився також на поган” (Дії. 10, 45). Це єдиний приклад з усієї Апостольської історії, коли Святий Дух пролився на тих, хто приєднався до християн, ще до їх хрещення. Відбулося перше приєднання язичників до Церкви Христової.

Означені вище есхатологічні мотиви, пов’язані з езотерично-пролептичною семантикою П’ятидесятниці, надихали К. Туровського на висвітлення у своїх текстах проблеми грішників і язичників та їх долі в есхатологічному майбутньому. Зрозуміло, що у Русі XII ст., в умовах життєздатності дохристиянських вірувань, напучення язичників та не зміцнілих у вірі християн було злободенням. З огляду на це, ушановуючи пам’ять святих мучеників, подвижницьке життя яких є прикладом для кожного християнина, у творі “ Слово в неделю 1-ю по Пянтикостии на память всех святых и похвала святым мученикам” мовиться про те, що стражденники пролили власну кров за Господа, боролися з “гріхотворцем змієм”, прагнучи убачити “світло не вечірнє на небесах”. Нехтуючи скороминучим земним, вони плекали надію, шукали небесного. Жодні

тортури не відлучили їх від любові Христової та віри в Нього. Жорстокі випробування убивали лише тіла — ніхто не спроможний був заподіяти зло їхнім душам. Органи тіла, які відскли гонителі, відновить Христос — лікар тілесам та їх творець. Тому ліпше калікою увійти у Царство Небесне, аніж із цілими удами бути у вогняному озері, бо ті, хто любить тлінне тіло — віддаляються від Бога. Саме тепер прийшов час, — пише К. Туровський, — котрий є часом подвигу й терпіння. Залишилось мало. Прийде Христос у силі Божій, у славі святих ангелів і дасть за вчинками. Святі мученики, яких відлучають від братів, дітей, батьків, міста й батьківщини, своєю смертю й муками, які незаперечно сьогодні чи завтра матимуть кінець, набувають безкінечне життя. Для грішників, богоборців і тих, хто відкинув Христа — мука буде вічною. Звертаючись до грішних, автор продовжує: “Огнь бо их — рече пророк — не угаснет и червь их не умрет, и луче бы им да ся быша не родили, егда услышат с прещением глаголюща к ним Христа: Отъидете от Мене, проклятии, в огнь вечный, уготованный диаволу и аггелом его! Того ради не поклоним капищем колену, пишет бо ся: бози, иже не сътвориша небеси, ни земля — тии да погибнут; и с несмыслеными человеки работающими им. Но живому Богу верою поклонимся, Имже створена быша вся видимаа и невидимаа! Ни жрем бездушным идолом: идоли бо языческнии — сребро и злато, дела рук человеческих, николи же бывши в чювстве; имже подобни суть вси надеющиеся на ня. Но пожршемуся за ны Сыну Божию събою жрътву принесем! Не служим бо твари паче Творца, не чтем огня, не работаем солнцу, не даем требы горам, ни кладязем с источники Божия славы, си бо вся на работу человеком Богом створена быша” [8, с.376 — 377].

Викладені тут спостереження щодо есхатологічних уявлень К. Туровського не є вичерпними. Далеко не всі сюжети було проаналізовано. Сумарна характеристика стратегічних історіософських, взагалі, й есхатологічних, зокрема, поглядів мислителя ще попереду. Проте вже зараз можна констатувати, що есхатологічні теми, котрі порушуються в текстах християнського трибуна, інспіровані, передусім, його духовною педагогічно-виховною спонуюкою, що полягає в апології нової людини, людини, зануреної у понадсвітове буття власною тотально історизованою свідомістю. Лише через повне розуміння, сильне переживання, глибоке учування в тканину сьогосвітньої й позаземної історії, виключно через перенесення сенсу історії із зовнішнього світу історичних подій у внутрішній світ духовного розвитку й, як наслідок, через цілковите переображення, людство здатне вирятуватися й сягнути ідеальнозавершеного стану. Іманентна логіка розвитку суспільства полягає у відмові від зла й праці на ниві добротності. Саме незазаний час Апокаліпсису є фактором напруженої апофатичності макрокосмічної й мікрокосмічної есхатології. Цей когнітивний дисонанс формує почуттєво-відчутний характер часовідчуття, есенціалізує хронотоп і реальність. Містерія польоту теомної стріли історичного часу завершується досягненням первинно-досконалого стану світу. Ті, хто понадзусиллями перетерплять історію, реалізують даровану в історії свободу через історію — можуть уповати на зустріч із Богом і Вічністю.

Література

1. Неделя 18. Слово о человеце и о небесных силах, чего ради создан бысть человек на земли // Мельнікаў А.А. Кірыл, епіскап Тураўскі. Жыццё. Спадчына. Светапогляд. — Мінск, 1997.
2. Творения Григория Богослова. — Ч.4. — М., 1889.
3. Творения Феодорита Кирского // Творения св. Отцов в русском переводе. — Т.27. — Ч.2. — М., 1856.
4. Иоанн Дамаскин. Точное изложение православной веры. — СПб., 1894.
5. Творения св. Григория, епископа Нисского: В 8 т. — Т.2. — М., 1861 — 1872.
6. Неделя 18. Слово святого Кирила. Благослави, Отче! // Мельнікаў А.А. Кірыл, епіскап Тураўскі. Жыццё. Спадчына. Светапогляд. — Мінск, 1997.
7. Канон покаянен к Господу нашему Иисусу Христу, певаем по вся дни. Творение преподобнаго отца нашего Кирилла // Мельнікаў А.А. Кірыл, епіскап Тураўскі. Жыццё. Спадчына. Светапогляд. — Мінск, 1997.

8. Кирила недостойнаго мниха Слово в неделю 1-ю по Пянтикостии на память всех святых и похвала святым мученикам // Мельнікаў А.А. Кірыл, епіскап Тураўскі. Жыццё. Спадчына. Светапогляд. — Мінск, 1997.
9. Кюрила, грешнаго мниха, слово на Сбор Святых Отець 300 и 18, от Святых Книг указание о Христе, Сыне Божии, и похвала Отцем Святого Никейскаго Събора, в неделю преже пянтикостия. Господи, благослови, Отче! // Мельнікаў А.А. Кірыл, епіскап Тураўскі. Жыццё. Спадчына. Светапогляд. — Мінск, 1997.

Надійшла до редакції 1.02.2004 р.